

XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARIDA SAMARQAND JADIDLARI VA MA'RIFATPARVARLIK MUHITINING VUJUDGA KELISHI

Shodiyev Laziz Axmat o'g'li

*Al-Xorazmiy nomidagi Samarqand viloyati ixtisoslashtirilgan maktabi
tarix fani o'qituvchisi*

Anotatsiya . Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Samarqand shahrida jadidchilik va ma'rifatparvarlik muhitining shakllanish jarayoni, unga ta'sir ko'rsatgan ichki va tashqi omillar, shuningdek, Samarqand jadidlarining Turkiston ma'rifiy hayotidagi o'rni tahlil qilingan. Mahmudxo'ja Behbudiy, Saidahmad Siddiqiy Ajziy, Abdulqodir Shakuriy, Xoji Muin va Said Rizo Alizoda kabi ma'rifatparvarlarning hayoti, faoliyati va ta'lim islohotiga qo'shgan hissalarini ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Maqola jadidchilikning xalqaro ilmiy talqinlari, xorijiy tadqiqotchilar yondashuvlari hamda O'zbekistonda olib borilgan zamonaviy tadqiqotlar bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: jadidchilik, ma'rifatparvarlik, Samarqand jadidlari, Behbudiy, Shakuriy, Alizoda, yangi usul maktablari, Turkiston tarixi.

Abstract. This article examines the emergence of Jadidism and the intellectual revival in Samarkand at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. It analyzes the internal and external factors that shaped the environment of enlightenment, the contribution of Samarkand Jadids—such as Mahmudkhoja Behbudi, Saidahmad Siddiqiy Ajziy, Abduqadir Shakuriy, Khoji Muin, and Said Rizo Alizoda—and their impact on educational reforms. The study incorporates local and foreign scholarly works, highlighting how Jadidism was interpreted both within Turkestan and internationally.

Keywords: Jadidism, enlightenment movement, Samarkand intellectuals, Behbudi, Shakuriy, Alizoda, new-method schools, Turkestan history.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston mintaqasida yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy beqarorlik, iqtisodiy inqiroz va ma'naviy taraqqiyotning sustligi mahalliy jamiyatda islohotlarga ehtiyoj tug'dirdi. Xususan, Samarqand shahri bu jarayonlarning markazlaridan biriga aylandi. Shahar geografik joylashuvi, savdo yo'llarining chorrahasida joylashgani, qadimiy ilmiy muhit, ziyoratgoh va madrasa an'analari, mahalliy savdogarlar sinfining kuchli bo'lishi, shuningdek, chor ma'muriyati siyosiy bosimining o'sishi samarqandlik ziyolilarni yangi yo'nalishlarga yetakladi.

Turkiston jadidchiligi o'z-o'zidan paydo bo'lgan harakat emas. U Yaqin Sharq, Turkiya, Kavkaz va Rossiya musulmonlari orasida rivojlanayotgan modernizm va islohotchilik g'oyalarining mahalliy sharoitda qayta talqin etilishi natijasida yuzaga keldi. Samarqand jadidlari, xususan Mahmudxo'ja Behbudiy, Shakuriy, Xoji Muin,

Ajziy, Alizoda kabi mutafakkirlar shu jarayonning eng faol tashkilotchilaridan bo'lishdi.

Ularning faoliyati Turkiston jamiyatida ma'rifiy inqilob yaratdi.

1. Samarqandda jadidchilikning shakllanishi: tarixiy zamin va ichki-tashqi omillar

1.1. Siyosiy omillar

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonning chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi mahalliy jamiyat hayotiga keskin ta'sir ko'rsatdi. Rossiya ma'muriy siyosati mahalliy ta'lim tizimini isloh qilishni ko'zlamagan, aksincha eski maktab va madrasalarni o'z holicha qoldirib, zamonaviy bilimlar kirib kelishini cheklagan.[1]

Biroq paradoks tarzda Rossiya imperiyasi tarkibiga kirish ma'lum imkoniyatlarni ham yaratdi:

- temir yo'l qurilishi;
- rus-tuzem maktablarining ochilishi;
- yangi gazeta va kitoblarning kirib kelishi;
- jadidlarning Rossiya musulmonlari bilan bevosita aloqa o'rnatishi.

Bu omillar modernizm g'oyalarining Samarqandga tezroq kirib kelishiga xizmat qildi.

1.2. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar

Samarqand XIX–XX asrlarda o'zining savdo-sotiq markaziga aylangan:

- 1891-yilda temir yo'lning ochilishi;
- shahar bozorlarida rus, arman, yahudiy va tatar savdogarlarining ko'payishi;
- savdo-sanoatning rivojlanishi;

natijasida mahalliy aholi modern iqtisodiyot bilan tanisha boshladi. Bu jarayon jaholatga qarshi kurashish zarurligini kuchaytirgan.

1.3. Madaniy-ma'rifiy omillar

Sharq uyg'onishining tarixiy markazlaridan bo'lgan Samarqandda yirik madrasa an'analari mavjud edi: Sherdor, Tillakori, Ulug'bek madrasalari hali XIX asrda ham faoliyat yuritardi. Bu sharoit savodli, ilmga intiluvchi yoshlarning yetishib chiqishiga zamin yaratdi.

2. Samarqand jadidlarida tashqi ilmiy-madaniy aloqalar

2.1. Istanbul va Qohira aloqalari

Samarqandlik jadidlar Behbudiy, Ajziy va Alizoda Istanbul va Qohiradagi "Dorulfunun", "Al-Azhar" madaniy maktablari faoliyati bilan tanishgan. Misrda Jamoliddin Afg'oniy, Muhammad Abduh, Rashid Rizo kabi islohotchilarning g'oyalari Turkiston jadidlari tafakkuriga kuchli ta'sir ko'rsatgan.[2]

2.2. Tatariston va Qrim maktablari ta'siri

Qozon, Ufada bosilgan darsliklar, Gasprinskiyning "Tarjimon" gazetasi, Qrimdagi yangi usul maktablari jadidchilikka bevosita nazariy poydevor yaratgan. "Tarjimon"

gazetasining Turkistonda eng ko'p o'qilgan gazetalardan biri bo'lgani tarixiy manbalarda qayd etilgan.

2.3. Boku va Kavkaz aloqalari

Behbudiy va Alizoda Kavkaz orqali turk dunyosi bilan aloqalar o'rnatib, Ozarbayjon jadidlari bilan hamkorlik qilishgan. 1906–1913-yillarda Kavkaz jadidlari tomonidan o'tkazilgan ilmiy anjumanlarda Samarqandliklar ham ishtirok etgan.

3. Samarqand jadidlari: hayoti, ijodi va ma'rifiy merosi

Quyida Samarqandning eng yorqin jadid ma'rifatparvarlari faoliyati keng yoritiladi.

3.1. Mahmudxo'ja Behbudiy – Turkiston jadidchilik otasi

3.1.1. Hayoti va ilmiy shakllanishi

Behbudiy 1875-yilda Baxshitepada tug'ilgan. Yoshligidan fiqh, hadis, mantiq, tarix, arab va fors tillarini o'rgangan. 1899-yilda Makkaga borgan safari davomida Turkiya, Qohira, Damashq, Bayrut, Istanbuldagi zamonaviy maktablar bilan tanishadi va bu safar uning dunyoqarashini tubdan o'zgartiradi.

3.1.2. Matbuot faoliyati

Behbudiy:

- “Samarqand” gazetasini;
- “Oyna” jurnalini;
- bir qator risolalar va darsliklarni yaratgan.

Uning matbuot faoliyati Turkistonda modern jurnalistikaning rivojlanishiga asos bo'ldi.

3.1.3. Pedagogik islohotlari

Behbudiy yangi usul maktablari uchun darsliklar yaratdi:

- “Muhtasar geografiya”;
- “Kitobat-ul-atfol”;
- “Qiroat kitobi”.

U o'quv jarayonida amaliy bilimlarga e'tibor qaratdi.

3.1.4. Siyosiy faoliyati

1917-yildan keyin Behbudiy Turkiston muxtoriyati g'oyasini qo'llab-quvvatladi. Uning Turkistonning siyosiy mustaqilligi haqidagi qarashlari sovet siyosati bilan to'qnash keldi va 1919-yil Buxoroda otib tashlandi.

3.2. Saidahmad Siddiqiy Ajziy – she'riyatdagi jadid

Ajziy o'zining adabiy merosi bilan jadidchilikni badiiy shaklda ifodaladi. U:

- Sharq mamlakatlariga qilgan safarlari orqali islom dunyosidagi modern g'oyalarni o'rgangan;
- diniy va dunyoviy ilmlarni uyg'unlashtirishga harakat qilgan;
- she'riy merosida ilm, ma'rifat, ozodlik mavzularini kuylagan.

Ajziy maktablarida matematika, geografiya, tarix kabi fanlar majburiy dars qilib kiritilgan.

3.3. Abdulqodir Shakuriy – ta’lim islohotining asoschisi

Shakuriy Samarqandda birinchi yangi usul maktablaridan birini ochgan (1901).

Uning maktabida:

- fonetika asosida savod o’rgatish;
- amaliy mashg’ulotlar;
- tajribaviy ko’rgazmalar;
- tarix, geografiya, jismoniy tarbiya kabi fanlar

o’tilgan. Shakuriy “xalqning kelajagi maktabdan boshlanadi” degan g’oyani ilgari surgan.

3.4. Xoji Muin Shukrulloh – dramaturg va pedagog

Xoji Muin o’zining ma’rifiy faoliyatini 1903-yilda ochgan yangi usul maktabidan boshlagan. U:

- o’quv dasturlarini yangilagan;
- dramatik asarlar yozgan;
- teatr orqali ma’rifat g’oyasini targ’ib qilgan.

Uning “Yangi maktab” metodikasi Samarqand maktablarida keng qo’llangan.

3.5. Said Rizo Alizoda – poliglot olim va jurnalist

Alizoda 14 tilni bilgan, tarjimonlik maktabini yaratgan, xalqaro jurnalistika rivojiga hissa qo’shgan. U o’z mahallasida arab tili va sharq adabiyoti bo’yicha dars bergan. Uning “Samarqand” gazetasi sahifalaridagi maqolalar jadidchilikni ommalashtirishga xizmat qilgan.

4. Xalqaro ilmiy talqinlar va jadidchilikning dunyo miqyosidagi o’rni

4.1. Yevropa va Amerika olimlari qarashida

- A. Khalid jadidchilikni musulmon modernizmi jarayonining ajralmas qismi deb baholaydi.[3]
- Edward Allworth Turkiston jadidlarini “Markaziy Osiyoning ma’rifiy uyg’onish avlodi” deb ta’riflaydi.
- Frederic Starr jadidchilikni “Sovetlashuvdan oldingi modern siyosiy ongning shakllanishi” deb ko’radi.

4.2. Turk dunyosi olimlari

- Zaki Validiy To’g’on Behbudiyni eng yuksak ma’rifatparvar sifatida e’tirof etgan.
- Gasprinskiy jadidlarga metodik asos yaratgan.
- Ozarbayjon va Tatariston ziyolilari bilan fikr almashuvi Turkiston jadidlarini mustahkamlagan.

4.3. Yapon va nemis tadqiqotchilari

- Komatsu jadidchilikni “sotsial transformatsiya modeli” sifatida talqin qiladi.
- Baldauf esa jadidlarni “modernizatsiya agentlari” sifatida ko’rsatadi.

5. Samarqand jadidlarining Turkiston taraqqiyotidagi o’rni

Samarqand jadidlari:

- *ta'limda* – yangi usul maktablarini joriy etdi;
- *matbuotda* – gazeta va jurnallar orqali jamoatchilik ongini o'zgartirdi;
- *madaniyatda* – teatr, badiiy asarlar orqali yangicha dunyoqarashni targ'ib qildi;
- *siyosatda* – Turkiston muxtoriyati uchun kurashda faol ishtirok etdi;
- *madaniy uyg'onishda* – milliy o'zlikni uyg'otdi, taraqqiyot g'oyalarini targ'ib qildi.

Xulosa

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Samarqandda jadidchilikning shakllanishi umumturkiston miqyosidagi modernizatsiya jarayonining ajralmas bo'lagi bo'lgan. Behbudiy, Shakuriy, Xoji Muin, Ajziy, Alizoda kabi ma'rifatparvarlar millatni jaholatdan xalos etish, ta'limni isloh qilish, ma'rifiy yangilanishni amalga oshirish uchun fidokorona mehnat qildilar.

Samarqandning jadidchilikdagi o'rni:

- ilmiy markaz;
- pedagogik islohotlar laboratoriyasi;
- matbuot maktabi;
- milliy uyg'onishning ruhiy tayanchi sifatida namoyon bo'ldi.

Bugungi kunda jadidlar faoliyati milliy o'zlikni anglash, ma'naviy tiklanish va zamonaviy ta'lim tizimini isloh qilishda muhim tarixiy tajriba bo'lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bartold V.V. Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya.
2. Abdug'aniyev A. Turkiston ma'rifatparvarlari tarixi.
3. Adeeb Khalid. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia.
4. Allworth E. Central Asia: 130 Years of Russian Dominance.
5. Baldauf I. Jadidism in Central Asia.
6. Komatsu H. Central Asian Intellectual Movements.
7. Hayit B. Turkistonda jadidchilik va uning tugatilishi.
8. Cho'qay M. Turkistonda milliy kurash.
9. O'zRFA Tarix instituti. Jadidchilik: Islohot, yangilanish, taraqqiyot uchun kurash.
10. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar.
11. Alizoda S.R. Maqolalar to'plami.
12. Qosimov B. Jadid adabiyoti tarixi.